

Egy Eliot-vers elemzése

Az iskolai irodalomoktatás központi problémája — véleményünk szerint — az irodalomtörténeti ismerethalmazzal szemben az irodalomértésre nevelés előtérbe helyezése, ez pedig nem valószínű, hogy megvalósuljon másként, mint a több évtizedes pozitívista, majd szociologizáló gyakorlat egyoldalúságainak elvetésével, az irodalmi mű sokoldalú elemzésével. Erre különösen nagy szükség van ma, amikor a kortárs irodalom legjavának egy része elszakadni látszik a szélesebb közönségtől, az ezoterizmus vagy éppen a „bolondság“ vádját vonva fejére.

Ebben a helyzetben rendkívüli, nyugodtan állíthatjuk, társadalmi súlyú feladat vár elsősorban az irodalomtanárookra, akik a holnap olvasóit — a krimiolvasókat vagy a műértőket — nevelik. Persze, a tanárok helyzete sem könnyű, hiszen nemegyszer maguk is értetlenül állnak jónak vagy kitűnőnek mondott új művekkel szemben, irodalomkritikánk pedig nem siet eléggé segítségükre, az elemzést gyakran a kinyilatkoztatás helyettesíti. Pedagógusaink joggal igényelik a példát, a mintaelemzéseket, amelyeket követni érdemes és követni lehet.

Hankiss Elemérnek, a modern műközpontú elemzés egyik legjobb teoretikusának a verselemzése különösen alkalmasnak tűnik ilyen „pedagógiai“ szempontból is: noha világirodalmi mű elemzésére vállalkozik ezúttal, Eliot verse kapcsán (Vas István fordításában) a modern költészet megértésének számos időszerű kérdését világíthatja meg, s hozzásegíthet saját költőink — például Szilágyi Domokos — teljesebb megértéséhez is.

K. L.

Marina

Quis hic locus, quae regio, quae mundi plaga?

Micsoda tengerek micsoda partok és szürke sziklák és szigetek

Micsoda vízcsapkodás a hajóorr körül

És fenyőillat és a fenyőrigó füttye a ködben

Micsoda képek térnek vissza most

O én lányom.

Azok akik a kutya fogát hegyezik és azt mondják

Halál

Azok akik a kolibri dicsőségében csillognak és azt mondják

Halál

Azok akik az elégedettség dicsőségében ülnek és azt mondják

Halál

Azok akik az állatok önkívületét szenvedik és azt mondják

Halál

Lényegtelenné váltak, semmivé csökkentette őket a szél,

A fenyő lehellete, a köd erdődala

Ez a kegyelem feloldotta őket e helyen

*És ez az arc mi legyen, e nem olyan tiszta de tisztább
Ez az érverés a karban, s nem oly erős de erősebb —
Örökre, kölcsönbe adták? távolibb mint a csillagok és közelebb mint a szem*

*Levelek és siető léptek közt suttognak és halkán nevetnek
Az álom alatt, hol találkozás van minden vizeknek.*

Az orrfa jégtől, a festék hőségtől repedt meg.

*Én tettem ezt, én vagyok az, aki ezt elfeledte,
De most emlékezik.*

*Az árbocot a szű, a vitorlát a penész megette
Ama júniustól eme szeptemberig.*

*Nem tudva tettem ezt, félig akarva, öntudatlanul, azzal ami enyém.
A fenékpalánk sor léket kapott, az eresztékek tömítésre várnak.*

Ez a forma, ez az arc, ez az élet

Él, hogy túléljen egy rajtam túli idővilágban; hadd

*Mondjak le életemről ezért az életért, szavaimról ama ki nem mondottakért,
Az ébredésért, a megnyílt ajkakért, az új hajókért.*

Micsoda fenyesek, micsoda partok és gránitzigetek a vitorlarúdjaim felé

*És a fenyőrigó rikkantása a ködben
O lányom.*

(Vas István fordítása)

Nem mindenki szeret és tud rejtvényt fejteni; pedig e képesség és kedv nélkül nem sokra mehet az ember a modern angol költészet javával, többek között például T. S. Eliot verseivel. E versek nem arra születtek, hogy villamoson vagy este félálomban olvassák őket; tanácsosabb néhány vaskos szótárral s egy-két lexikkonál fölfegyverkezve szerencsét próbálni velük, mert nemcsak gondolatmenetük, logikájuk, asszociációs rendszerük bonyolult, de ráadásul még irodalmi, művelődéstörténeti és filozófiai utalások sokasága is lappang bennük, utalások, amelyek mint holmi zátonyokon, még a legelszántabb olvasói buzgalom is könnyen fennakad. Van olyan, rejtett utalásokkal teletűzdelt verse, amelyhez már maga is jobbnak láttott hozzáfűzni néhány jegyzetet, magyarázva — ám egyben tovább is bonyolítva — a csak sejthető összefüggéseket. De ne fessük az ördögöt a falra: az imént idézett vers aránylag egyszerűnek látszik, próbáljuk meg — ha lehet — versként s nem rejtvényként elolvasni.

Az indító kép akár egy múlt századi parnasszista vagy impresszionista versbe is beillene: hajó úszik a tengeren, teljes csöndben, bordáit paskolja a víz, a föl-szakadozó ködben ismeretlen partok, szigetek bukkannak elő, madarak fütytét és fenyők illatát hozza a partról a szél, — már-már kicsit sok is ez a hagyományos költői szépségekből. De nincs időnk megsokallni, mert már a vers első szavaiban föladja nekünk a költő az első rejtvényt (idézeteinkben a magyar fordítás szövegét helyenként az angol eredetihez idomítjuk):

*Miféle tengerek, miféle partok, miféle sziklák,
miféle szigetek...*

czek itt, — s aki csak valamennyire ismeri Eliot költészetét, az tudja, hogy az efféle kérdésekre, s általában versben feltett kérdésekre, ő maga nemigen válaszol. Olyannyira nem, hogy itt még a kérdőjelet sem teszi ki a kérdés után, az olvasóra bízva, hogy mit kezd ezzel az egyszerre kérdő s mégsem kérdő mondattal. A helyzetet még tovább bonyolítja az, hogy az imént idézett szavakat, s az egész verset, nem maga a költő, hanem egy ismeretlen valaki mondja el, aki talán egy hajón utazik, vagy csak visszaemlékezik régi utazásokra, s a lányához intézi szavait, de hogy hol van a lánya, s mi a szerepe a versben, azt újra csak félhomály borítja.

A következő szakaszban újra meglepetések várnak, mert itt négy képrejtvény követi egymást, szép libasorban, s mindegyikhez egy-egy metafora, szerencsére ugyanaz a metafora, kapcsolódik. A képrejtvényeket, ha járatos az olvasó a bibliai parabolák vagy reneszánsz kori emblémák világában, pillanatok alatt s játszva megfejtetheti. „A kutyák fogait fenők“ nyilván úgy értendők, hogy az irigyek, „a kolibri dicsőségében csillogók“ minden bizonnyal a hivalkodók, „a disznóólban ülők“ a tunyák, s „az állatok önkívületét szenvedők“ a paráznák, buják. Mindezek — s itt jön az említett metafora — azt „mondják“, hogy: Halál. Az angol szöveg „meaning“-jében minde jelentések benne rejlenek, és szükség is van rájuk, mert Eliot valószínűleg nemcsak arra gondol itt, hogy a bűnös élet egyenlő a halállal, hanem arra is — s később kifejezetten hangsúlyozza majd e gondolatot a versben —, hogy a bűnös ember, ha nem is egészen tudatosan, de maga választja, maga akarja a bűnt, a halált.

A következő szakasz elején e négy embertípus — mint négy párhuzamosan futó mondat alanya — végtére még állítmányt is kap (az előző strofában hét párhuzamos mondat-índítás után végül csak a nyolcadikban bukkan föl a várva-várt állítmány):

Lényegtelenné váltak, semmivé csökkentette őket a szél,

A fenyő lehellete, a köd erődala

Ez a kegyelem feloldotta őket e helyen...

— s itt mintha kezdene már megvilágosodni a vers értelme. Valaki, talán a költő, talán valaki más, kiszabadult régi, bűnös, halott életéből, s most úgy érzi, mintha újjászületne, mintha egy tengeren futó, ködből kibontakozó, hívogató, megújító parti szelekben fürdő hajó volna.

De csak egy pillanatnyi még ez az olvasói megvilágosodás, mert — mint a versbeli hajó, mi is, máris — újabb ködökbe futunk bele. A következő sorokban „gyanis váraflanul valami „arcról“ esik szó, melyet a vers hőse egyszerre „tisztában és homályosabban“ lát (minél?), „érverésről“, „erősebb és gyengébb“ (minél?), valamiről, mi „távolibb, mint a csillagok és közelibb, mint a szem“, és így tovább. E sorokat valószínűleg a vers címében megnevezett s a versben megszólított leánnyal asszociálja az olvasó, s úgy véli, hogy a költő vagy a versbeli valaki képzeletében merül fel távollevő leányának a képe, alakja, valahogy másképp (tisztábban és homályosabban, erősebben és gyengébben), mint a valóságban, vagy hajdanában, — de hogy miért másképp, miért érzi egyszerre közelibbnek és távolibbnek, s mit jelent az, hogy „örökbe vagy kölcsönbe adták?“, azt nemigen értheti, — mint ahogy nem világos a „leveleket“ és „sietős lépteket“ emlegető következő két sor sem.

Aztán újra beúszik a hajó képe, de szüette árbocaival, penészes vitorlájával, szivárgó palánkjaival már nem az újjászülető, hanem a régi, a tönkretett élet szimbólumaként, miközben többszörösen átszövi e képet a költő bűnbánó vallomása, hogy ő a felelős a hajó, vagyis önnön élete e szomorú állapotáért:

*En tettem ezt... nem tudva tettem ezt... azzal,
ami enyém...*

Majd újra fölmerül az iménti arc, de most már álomból ocsúdva, s nyíló ajkával az ébredés, az újjászületés, a feltámadás jelképeként vonzza magához a költőt. A vers végül a visszatérő első sorokkal, a ködből kibontakozó, ismeretlen partok felé sikló hajó képével, az újjászületés reményének, nosztalgijának szimbólumával zárul.

Körülbelül ennyi derül ki a vers szövegéből, s ahhoz, hogy a vers jelentését, üzenetét megértsük, átéljük, s hogy a „miért szép?” vagy a „vajon szép-e?” kérdést föltegyük, már ennyi is elégnek látszik. De az említett homályos mozzanatok tisztázása még módosítja értelmezésünket, élményünket, a kérdésekre adandó válaszunkat. E mozzanatok tisztázásához azonban ki kell lépünk a vers keretei közül, s külső fogózkodókat kell keresnünk.

Azt manapság nem illik és nem szokás megkérdezni, hogy mi köze van a versnek a költőhöz, a költő életének valamely mozzanatához. S különösen nem volna illendő az ilyesmi Eliot esetében, aki kötetnyi esszét írt a költői és a költészet személytelenségének védelmében, a jó versnek mintegy előfeltételeként szabva meg azt, hogy ne közvetlenül, csak többszörös áttételek útján fejezze ki magát benne a költő. Feltehetőleg épp ezért alakítja verseinek jelentős hányadát *helyzetdallá*, gondosan titkolgatva, hogy mennyiben azonosítja magát a maga helyett színpadra állított figurával. Legfeljebb azt kérdezhetjük meg tehát — s a válaszból következtethetünk a vers értelmére —, hogy ebben a versben kivel „falaztat” magának, kit választott a maga szócsövénév, helyettesévé s egyben leplezőjévé.

A versnek címet adó leánynév vezette nyomra Eliot tudós kommentátorait. Eszükbe jutott, hogy Shakespeare egy kései drámájának, a *Pericles*nek ifjú s szerencsétlen sorsú hősnőjét nevezik Marinának, s csakhamar kiderült, hogy a darab valóban kitűnő kulcsként szolgálhat a vershez. Hőse Pericles, Tyrus királya, halottnak hiszi feleségét és leányát, Marinát; búskomoran, élő halottként járja a tengereket; hajója egyszer Mitylene partjai előtt vet horgonyt, s a parti város kormányzója magával hozza a város legszebb lányát, hogy felvidítaná az előkelő vendéget. Pericles kábultan fekszik a fedélzeten, de a lány hangjára felfigyel, előbb nem akar hinni a szemének, de aztán fölismeri lányát: egyszeriben lehull róla a halálos tompultság, ujjongó öröm s életkedv tölti, el, úgy érzi, hogy újjászületett, hogy leánya megváltotta a halálból.

Ez a Pericles hajózik hát Eliot versében, s Eliot helyett a megváltást ígérő partok felé, ez a Pericles ébred föl halálos álmából, s pillantja meg a rég halottnak hitt kedves arcot, ez a Pericles érzi egyszerre távolinak a lányt — mert évekkal ezelőtt örökre elvesztette volt —, s közelebbinek, tisztábbnak, élőbbnek, mint valaha, mert már nem egyszerűen csak a lánya, hanem az újjászületés, az új élet, a megújulás jelképe, záloga; és ez a Pericles érzi, tele rettegéssel és reménykedéssel, vajon csak pillanatnyi káprázat-e ez az öröm, vagy egyszer s mindenkorra szóló megváltás: vajon „örökbe” vagy csak „kölcsönbe” adták neki vissza a lányát, s adták meg neki az új életet, kegyelmet. A Shakespeare-párhuzam így hát megerősíti és kiegészíti eddigi értelmezésünket: nemcsak a közelgő part s a part felől fújó balzsamos szél, hanem a holtából feltámadó lány ébredező arca, a múltból, a

megfoghatatlanból kibontakozó alakja is újjászületés-szimbólum, megváltás-szimbólum e versben.

Eddig a rejtvényfejtés. S most tegyük föl újra a kérdést: szép-e a vers? Illetve, mivel efféle kérdésekre válaszolni nem lehet, kérdezzük meg inkább azt, vajon ad-e a vers előbb körvonalazott jelentésének, üzenetének valami sajátos jelleget, értéket, varázst az, hogy nem egyszerűen, köznapi nyelven mondja el, hanem versbe rögzíti, egy vers bonyolult összefüggésrendszerén át sugározza hozzánk a költő. S ha ad — mint ahogy hitünk szerint ad —, akkor vajon *mi e sajátos jelleg, e többletérték, e költői varázs forrása a versben?*

Az még nem teszi verssé a verset, hogy ritmusban írták, s hogy akad benne egy-két többé-kevésbé szépen csengő rím meg hatásos metafora. Rímet, ritmust, metaforát mindenki tud faragni. A költőiség forrását valami olyan domináns mozzanatban, vezéreivben kell keresnünk, amely egységbe fogja, áthatja, maga alá rendeli, valamiképpen „mássá“ lényegíti a vers valamennyi alkotóelemét. Általában e vezérmozzanat jelenlétén vagy hiányán áll vagy bukik az egyébként jól megformált versek esztétikai értéke.

A már korábban mondtak alapján aligha lehet kétség afelől, hogy Eliot elemzett versében, ha egyáltalán van, akkor a *rejtélyesség*, a *rejtvényyszerűség* ez a domináns mozzanat. Illetve az a különös lüktetés, hullámozás, ahogy valami kibontakozik a semmiből, egyre inkább megvilágosodik, de közben újra és újra visszacsúszol az ismeretlenbe, a bizonytalanba, a megfoghatatlanba. A kibontakozás és elenyészés e különös lüktetése, dinamizmusa a vers minden szintjén s jóformán minden mozzanatában megfigyelhető. Így bontakozik ki, és homályosodik el, és bontakozik ki újult erővel a költőben az *újjászületés élménye*, így az olvasóban a vers sokszorosan *elrejtett értelme*, s így a vers nyelvi mozzanatainak: *szavainak, mondatainak, szövegrészeinek jelentése*. A költői élmény és az olvasói megértés hullámozásáról, a bizonyosság és a bizonytalanság határán ingadozásáról már szólottunk. Lássuk most, hogy érvényesül e dinamizmus a vers részletmozzanataiban, nyelvi elemeiben.

A vers első soraiban, emlékszünk még, *tengerek, partok, szigetek* bontakoznak ki előttünk, de az újra és újra beléjük kapaszkodó kérdőnévmások

Miféle tengerek, miféle partok, milyen sziklák,
miféle szigetek...

húzzák őket vissza minduntalan az ismeretlenbe, a bizonytalanba. De eleinte még e kérdés értelme sem világosodik meg egészen, mert egymás után hétszer perdülnek meg üresen, s csak nyolcadszor kulcsolódik hozzájuk s tölti föl jelentéssel őket az állítmány:

Miféle miféle miféle
miféle
Miféle képek térnek vissza most

E grammatikai kiteljesedés, jelentéssel feltöltődés pillanatában azonban — figyeljük meg — maguk a felsorolt tárgyak vesznek el anyagszerűségüket: tényleges partoknak, szikláknak, szigeteknek hittük őket, s most egyszerűen kiderül róluk, hogy csak „képek“, emlék- vagy álmokképek. S még a grammatikai kiteljesedés se teljes, mert — említettük korábban — a kérdőjel elmaradt a sor végéről, s így a mondat pillanatonként előjelet, jelentést vált: mire kérdésként értelmet kapna, már állításnak érezzük, s mire állításként fogadnók el, már kérdéssé lényegül vissza. A követ-

kező szakaszban is négy mondatindítás marad állítmány nélkül („Azok akik..., azok akik...”) s így jelentésük már-már kibontakozik, s mégsem bontakozik ki, míg végül, a következő strófában mégiscsak előkerül a hiányzó állítmány.

Megvilágosodó s mégis homályban maradó jelentést sugároznak a negyedik szakasz paradoxonszerű ellentétei, az egyszerre „tisztábban és kevésbé tisztán” látható arcról, az egyszerre „erősebbnek és kevésbé erősnek érzett” érverésről és így tovább. A jelentés e kibontakozó és elrejtőző kettősségét fokozza a mondatok közötti logikai-grammatikai kötések lazasága, illetve teljes hiánya, az, hogy mire megvilágosodik bennünk egy-egy mondat értelme, máris, minden átmenet nélkül, egy tőle teljességgel idegen fogalomkörbe szakadunk bele, s így az épp hogy csak megragadott jelentés minduntalan szétporlik a kezünkben. De így változtatják s rombolják le egymás jelentését a halál és az újjászületés egymást követő szimbólumai, s így cseng föl az egyébként rímtelen versben, épp a vers közepe táján, néhány tétova rím, hogy néhány sor után nyomtalanul elenyésszék.

Majd mintha a vers vége felé az indító sorok lüktetése térne vissza („Miféle tengerek, miféle partok...”), csak hogy a korábbi bizonytalanság helyett a bizonyosság hangnemében: míg ott kérdőnévmások anyagtalanították megfoghatatlanná a létező tárgyakat, itt most épp ellenkezőleg: mutató névmások, szóismétlések és szinonimasorok próbálják létezővé, súlyossá, már-már kézzelfoghatóvá kovácsolni a nosztalgia, a látomás, a remény illekeny képeit, fogalmait:

Ez a forma, ez az arc, ez az élet

El, hogy túléljen egy rajtam túli idővilágban; hadd

Mondják le életemről ezért az életért, szavaimról ama ki

nem mondottakért,

Az ébredésért, a megnyílt ajkakért, az új hajókért.

De megint csak egy pillanatig tart a bizonyosság, s a következő pillanatban minden újra a bizonytalanságban oldódik föl: visszatérnek eredeti, kérdőnévmásos (és kérdőjel nélküli) formájukban a vers első sorai:

Miféle tengerek, miféle partok, milyen sziklák...

Úgy látszik azonban, Eliotnak még a születő és elenyésző bizonyosság, a kibontakozó s elrejtőző jelentés e gazdag játéka, káprázata sem volt elég sokrétű ahhoz, hogy a világ, az élet, az emberi helyzet gazdag komplexitását kifejezze. Még egy latin mottót is biggyesztett a vershez, s ezzel a verset bonyolultabbá, rejtélyesebbé tette. A látszólag ártatlan mottót latinul már idéztük, most magyarul írjuk ide:

Miféle hely ez, miféle ország,

Mely sarka a világnak?

E szavak, látszólag, tökéletesen beillenek a versbe, hiszen szinte pontosan megismétlődnek a vers első sorában. Ám a latin s az angol szavak csak látszólag pendülnek egy húron: valójában vad és teljes disszonanciában vannak egymással.

Eliot már említett, mindentudó kommentátorai kiderítették ugyanis, hogy a mottó szövege Seneca *A dühöngő Herkules* című darabjából való, és Herkules akkor mondja őket, mikor tébolyult önkívületéből ébredve körülnéz, akárcsak Shakespeare Pericles, csak hogy míg Pericles a következő pillanatban fölismeri halottnak hitt gyermekét, s a szó szoros értelmében újjászületik az örömtől, addig Herkules az ébredés utáni pillanatban arra eszmél rá, hogy dühöngő önkívületében megölte

saját gyermekeit. Nem az újjászületés, hanem a megsemmisülés, a szenvedés, a *halál szimbóluma* hát az ő számára az ébredés. A kontraszt, az ironikus ellenpólus, a fenyegető lehetőség szerepét tölti be ezek szerint a mottó Eliot versében, tovább bonyolítva a vers már amúgy is bonyolult belső összefüggéseit, megzavarva, még egyszer kétségessé téve, még egyszer elrejtve a vers már-már megvilágosodott, kibontakozó jelentését, üzenetét. Csak káprázat, csak illúzió volt hát az újjászületés élménye? S a part felé hajózót nem az élet, hanem a halál várja? Vagy az újjászületés egyben a halált is jelenti? Vagy...? A versen belül hiába keresünk választ e kérdésekre.

Nem valamiféle világtól elzárkózó mogorvaság vagy ezoterikus gőg bonyolítja, csomózza rejtvényekké Eliot verseit. Akárcsak költőtársainak többségében, benne is erősen él a költő társadalmi, prófétai elhivatottságának a hite, s e hit arra ösztönzi, hogy olyannak ábrázolja a valóságot, amilyennek látja. Nem ő bonyolítja túl szántszándékkal és önkényesen a valóságot, hanem maga a valóság, az élet, az emberi helyzet bonyolult az ő szemében. Az ember ellentétek, ellentmondások, félígazságok, megvilágosodó és elhomályosodó jelentések szövevényében él, s nincs más választása, mint hogy valami bizonyosat keressen e bizonytalanban, tudván tudva, hogy a bizonyosságban megannyi újabb bizonytalanság rejlik. Verseit ez a meggyőződés, ez az élmény építeti föl vele paradoxonokból, egymást látszólag összefüggéstelenül változó metaforákból, félbeszakadt mondatokból, föl-fölmerülő s máris elenyésző rejtélyes szimbólumokból, — ezért hangszereli őket többszólamúra. s próbálja egyszerre több emberi tudaton át megvilágítani, megérteni a valóságot, ezért térnek vissza nála újra és újra, gondolatritmusszerűen s nosztalgikusan ugyanazok a szavak, motívumok, félbehagyott mondatok, épp hogy csak intonált gondolatok anélkül, hogy végül is megtalálnák funkciójukat, megragadnák, megfogalmazzák önnön jelentésüket...

Hogy mennyiben fogadható el ez az emberi s gondolkodói magatartás, az vitatható, vitandó. De hogy mint költői magatartás elfogadható, s mint költői technika értékes és hatásos, ahhoz nem fér semmi kétség. Mert nem kell ahhoz az esztétika és az irodalomtudomány legújabb eredményeit ismernünk, hogy tudjuk vagy legalábbis sejtjük, hogy az esztétikum, a szép-élmény egyik leggazdagabb forrása épp az a sajátos dinamizmus, amelyet Eliot versében megfigyeltünk: a valóság és a valóság jelentésének megvilágosodó s mégis rejtve maradó, kibontakozó s fogalmilag soha ki nem teljesedő kettőssége.

A jelentés és mégsem jelentés, a kimondás és mégsem kimondás, a megbizonyosodás és végül mégis bizonytalanságban maradás e lüktetésének minden bizonynyal része van abban, ha Eliot e nehezen megközelíthető versét végül is sikerült „szépek“ éreznünk.

